

Військовий конфлікт між Польщею та Росією у 1920 році: український погляд на проблему

А.В. Телегуз

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
irina_teleguz@ukr.net*

Ключові слова:

Україна, Польща, Росія, війна,
армія, військо, боротьба.

Польсько-російська війна 1920 року – одна з найбільш суперечливих наукових проблем вітчизняної історії. Без її комплексного дослідження неможливе створення фундаментальних праць, які б об'єктивно висвітлювали історію України. Незважаючи на велику кількість наукової, мемуарної та публіцистичної літератури, виданої в період з 1920 р до сьогодні, її дослідникам не вдалося вивчити всі білі плями цієї сторінки історії України. Відлуння цієї війни безпосереднім чином відбулося на розвитку відносин між трьома народами. Глибокі протиріччя між Україною, Польщею і Росією в оцінках тих подій не зникли досі.

У статті подано нове бачення подій Першої світової війни, розпаду Російської імперії, боротьба та зовнішня політика новостворених національних держав у час їх незалежності.

Military conflict between Poland and Russia in 1920: the problem in the point of view of Ukraine

A. Teleguz

National Pedagogical Dragomanov University

Key words:

Ukraine, Poland, Russia, war,
army, army, struggle.

The article presents a new vision of the events of the WWI, the collapse of the Russian Empire, the struggle and foreign policy of the newly emerging nation states at the time of pursuing their independence.

The topicality of the theme is intensified by the fact that Ukraine and Poland belong to the common region in historical, geopolitical and geographical concepts, both countries lost their independence for some period of time, were dominated, of the same empires, albeit the scales of the problem differed, and liberated almost at one time. The importance of this study is also due to the fact that the modern Ukrainian-Russian war has much in common with the struggle of Poland against the Bolshevik Russia.

The war was a conflict between Poland and the Russian Soviet Federative Socialist Republic. The main cause of the controversy was the affiliation of the eastern lands of the Republic of Poland, in particular Western Ukraine and Belarus, the rights of which were nominated by the Russian Communists. Y. Pilsudski sought the restoration of Great Poland at historical frontiers, in particular to unite these lands (seized by Russia in the previous period of history) under the authority of the Polish state. In addition, he promised to create a federation that would consist of Poland, Lithuania, Belarus and Ukraine which would create a kind of fence from Russia.

The Polish - Soviet war ended in July 1920 by a peace treaty that first took place near Minsk, and then the negotiations were transferred to Riga. But, trying to delay the peace talks, both sides tried to use them to get the most out of the secret preparation for a new blow. The delegations of the Soviet Russia and Soviet Ukraine were forced to give their consent for the establishment of a border at which Western Ukraine and Western Belarus remained within Poland. On these conditions an armistice was signed on March 18, 1921 in Riga. The UNR delegation was not allowed to participate in the talks.

Процеси сучасного світового устрою ведуть до пошуку аналогій, переосмислення важливих проблем як вітчизняної, так і зарубіжної історії. До таких важливих проблем, безперечно, відносять нове бачення подій Першої світової війни, розпаду Російської імперії, зовнішньої політики та боротьби новопосталих національних держав у час їх незалежнення.

Актуальність означеної теми посилюється й тим, що Україна і Польща належать до спільного регіону в історичному, геополітичному та географічному концептах. Обидві країни на певний час втрачали незалежність, перебували під пануванням, хоча й у різних масштабах, одних і тих самих імперій. Важливість даного дослідження обумовлена також тим, що сучасна українсько-російська війна має багато спільного з боротьбою Польщі проти більшовицької Росії.

Аналіз історіографії обраної теми здійснений за хронологічно-країнознавчим принципом, і дає змогу умовно поділити її на дві групи: перша – це праці українських науковців; друга – дослідження польської історіографії.

Більшість праць істориків України присвячена проблемам українського питання в період Першої світової війни, часи Другої Речі Посполитої, соціально-економічного стану західноукраїнських земель у її складі, національної політики урядів щодо меншин, вивченню українсько-польських зв'язків, здебільшого на сучасному етапі. Ці питання відображені у працях М. Гетьманчука [1, 2, 3], О. Удовиченко [4], І. Гошуляка [5], В. Загоруйка [6], О. Красівського [7], О. Парнети [8].

Польську історіографію даної теми можна умовно поділити на такі етапи: перший – це праці учасників та очевидців відродження Польщі у загальному континуумі досліджуваного періоду; другий – студії польських авторів сучасного часу. У польській історичній науці праці, присвячені питанням радянсько-польської війни датовані роками проголошення Польської Республіки, розбудови державності, формуванням її атрибутів і символів. З-поміж них варто виокремити роботи С. Кутшеби [9, 10], Е. Лукашевича [11], М. Хандельсмана [12] і Г. Верещицького [13].

Якісно новий етап студювання польськими дослідниками історії боротьби Польщі за свою незалежність розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Сучасні дослідники не ідеалізують становлення відродженої країни, намагаються об'єктивно, спираючись на недоступні раніше джерела, висвітлювати та оцінювати всю суперечливість радянсько-польської війни в складних міжнародних відносинах Європи цієї доби. У цьому зв'язку

привертають увагу праці Л. Вищельського [14], В. Вжесінського [15], П. Граєвського [16], Й. Регінія-Захарського [17], М. Камінського [18, 19], Т. Вітуха [20], А. Замойського [21].

Ця війна була конфліктом між Польщею та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою. Основною причиною суперечностей були територіальні претензії обох сторін щодо західноукраїнських та західнобілоруських земель. Ю. Пілсудський прагнув відновлення Великої Польщі в історичних кордонах, тобто, об'єднати ці землі (загарбані Росією в попередні періоди історії) під владою польської держави. Крім того, він обіцяв створити федерацію, що складалась би з Польщі, Литви, Білорусі та України в якості свого роду загорожі проти Росії. Уряд більшовицької Росії визнавав право народів на самовизначення, але тільки в етнічних межах, тобто по річці Буг, що не включало в себе східні території Республіки Польща. Комуністична влада Росії прагнула створити на цих землях «Польську Радянську Республіку», яка стала б мостом між Радянською Росією і Німецькою Радянською Республікою.

Незважаючи на підписання мирного договору 11 листопада 1918 року у Комп'єнському лісі поблизу Парижа, що завершив Першу світову війну, німецькі війська все ще займали великі території Білорусі та України. Радянська влада вважала ці землі своїми, враховуючи, що більшовики планували анулювати Брест-Литовський мирний договір. Для того, щоб захопити ці території, 16 листопада 1918 року було утворено в РСФРР Західний фронт, який почав наступ, на захід слідом за відступаючими німецькими військами. Місцеве польське населення, яке проживало в цих регіонах вже почало служити в інтересах Червоної Армії. 28 жовтня 1918 року створено польський Самозахист Литви і Білорусії. 13 січня 1919 року командування Західного фронту Червоної Армії видало своїм загонам наказ захоплення території по лінії Білосток – Черемша – Брест на Бузі – Ковель [22, с.12].

Влада Польщі створила Комітет із захисту прикордонних земель. Для поляків вся ситуація ускладнювалась триваючою польсько-українською боротьбою у Східній Галичині. Ю. Пілсудський, однак, швидко створив регулярну армію, за сприяння численних добровольців. Перші збройні сутички між польськими військами і Червоною Армією відбулися в лютому 1919 року біля міст Мости (сучасна Гродненська область Білорусі) і Маневичі (нині селище міського типу Волинської області) [23, с.12].

16 квітня 1919 року розпочався наступ польської армії у складі 4 тактичних груп військ (у травні 1919 року з них було утворено Литовсько-Білоруський фронт та Поліську групу військ). Червона армія була змушена залишити Слонім і Пінськ (нині місто Брестської області Білорусі), у квітні 1919 року наступ Війська Польського призвів до зайняття Вільно (нині м. Вільнюс), Новогрудка (нині місто Гродненської обл.) і Баранович (нині місто Брестської обл.). Прибуття з Франції армії генерала Ю. Галлера викликало можливість почати наступ польської армії у середині травня у Східній Галичині проти військ Західноукраїнської Народної Республіки. У липні того ж року був розпочатий новий наступ у Білорусі. На початку серпня захоплено Мінськ. Одночасно також почався успішний наступ Польщі проти військ Української Народної Республіки на Волині [24, с.13].

Тоді ж в Росії починається громадянська війна між так званими «білою» Росією і «червоною» (більшовицькою) Росією. Юзеф Пілсудський був не зацікавлений у перемозі «білої» Росії, тому що він побоювався, що проросійські місцеві і політичні лідери виступлять за відновлення Російської імперії або «Великої Росії». Для полегшення перемоги радянських військ над армією генерала А. Денікіна, що відбулася восени 1919 року, Військо Польське зупинило наступ, а Ю. Пілсудський запросив переговори з Радянським урядом, в особі Махлєвського. Ці переговори відбулися в Біловежжі і Мікашевичах у Білорусі. Проте, вони були перервані польською стороною, коли у тилу Війська Польського розпочався партизанський рух під проводом більшовицьких ватажків. Ю. Пілсудський прийняв рішення про союз з УНР. 1 вересня 1919 року він підписав польсько-українську угоду про взаємне припинення вогню з отаманом Симоном Петлюрою, командувачем армією Директорії УНР. Коли на початку 1920-х років, відбулося падіння УНР, Петлюра переїхав до Польщі в якості біженця. Там Ю. Пілсудський та С. Петлюра почали спільно готувати великий наступ. 21 квітня 1920 року вони уклали політичну і військову угоду. Польща визнала незалежність України на сході колишнього російсько-австрійського кордону по річці Збруч, відмовившись від претензій на цю територію. С. Петлюра відмовився від претензій на частини Східної Галичини і Волині. Військовий альянс був спрямований виключно проти більшовиків [25, с. 240].

Ці домовленості стали основою для нової фази війни об'єднаних польсько-українських армій проти більшовицької Росії. На території

Польщі з військовополонених та інтернованих українців сформовано дві стрілецькі дивізії та дві запасні бригади Армії Української Народної Республіки, які повинні були здійснити антибільшовицьке повстання в Україні. У Бресті (нині місто в Білорусі) формувалися добровольчі загони С. Булак-Балаховича з білорусів, росіян та українців, які також мали бути використані Польщею у війні проти більшовиків [26, с. 85].

25 квітня 1920 року розпочався великий наступ. Ю. Пілсудський і С. Петлюра, звернулись з відозвою до українського народу, пояснюючи мету цієї дії – вигнання більшовиків і відновлення української держави. 7 травня 1920 року, загони Війська Польського (під командуванням генерала Едварда Ридза-Сміглого) і Армії УНР увійшли разом до Києва. Тут був сформований новий український уряд на чолі з І. Мазепою. Польсько-українська військова акція, однак, не викликала ентузіазму серед місцевого населення. Причиною цього були пропагандистські дії більшовиків та місцева недовіра, часом антагонізм, до поляків.

Військо Польське та Армія УНР зайняли оборону по лінії р. Дністер біля Ямполь – Яруга (нині село Могилів-Подільського району) – Вапнярка (нині селище міського типу Томашпільського району; обидва Вінницької області) – Брацлав – Липовець (нині місто Вінницької області) – Сквиря – Біла Церква – Канів і далі вздовж Дніпра до Прип'яті. Протягом травня на фронті йшли позиційні бої, бо польські військові, діставшись до кордонів 1772 року, не хотіли продовжувати наступ, а сили Армії УНР були замалі для самостійного виступу [27, с. 123].

Радянське керівництво також планувало провести навесні 1920 року масштабний наступ на позиції Війська Польського. Головного удару повинні були завдати з'єднання Західного фронту в Білорусі, а війська Південно-Західного фронту мали просуватися на Рівне – Брест. Цей план мав увійти в силу лише після розгрому білогвардійців у Криму, проте провал операцій Південно-Західного фронту щодо прориву до Криму змусив командування Червоної армії відкласти його.

Після втрати Києва та великої частини Білорусі, радянський уряд і Червона Армія готувалася до наступу в Білорусі. У Росії було оголошено надзвичайний стан, і призов на військову службу. При розгляді питання про наступ Червоної армії на Білорусь і Україну у ЦК РКП(б) були сумніви щодо його доцільності, причому голова Раднаркому В. Ульянов був рішуче за те, щоб «іти». Переважила позиція форсованого походу на Польщу після

пафосного запевнення Л. Троцького, що до 16 серпня він захопить не тільки Варшаву, але й Вільне місто Данциг, щоб перетнути шляхи постачання армії Ю. Пілсудського військовим спорядженням від країн Антанти [28, с. 16].

На чолі військової ради Раднаркому в Москві був призначений царський головнокомандувач – генерал О. Брусилов. 14 травня 1920 року був розпочатий радянський контрнаступ в Білорусі під керівництвом генерала М. Тухачевського. Протягом двох тижнів, більшовики зайняли Мінськ, Гродно і Пінськ. Першу спробу контрнаступу більшовиків на теренах України 29-31 травня було відбито у битві під Володаркою. Але вже 5 червня 1920 року Перша кінна армія С. Будьонного прорвала лінію фронту в районі Канів – Біла Церква і поляки та українці змушені були залишити Київ. Протягом 7–10 червня 1920 року Червона армія зайняла Бердичів, Житомир, Білу Церкву, Фастів, Васильків, Гостомель, Чорнобиль і не зупиняючись просуvalась далі на захід. Радянське командування сконцентрувало проти об'єднаних польсько-українських військ чималі військові сили, зокрема, 40 тис. багнетів і шабель [29, с. 140].

4 липня під тиском нового радянського наступу в Білорусі почався швидкий відступ польських військ. В кінці липня 1920 року Червона Армія досягла польських земель і підійшла до Варшави.

11 липня 1920 року представникам РСФРР у Великій Британії було вручено ноту міністра закордонних справ лорда Дж. Керзона, в якій пропонувалося зупинити Червону армію на лінії Гродно (нині місто в Білорусі) – Брест – Грубешів (нині м. Грубешув Люблінського воєводства, Польща) – Рава-Руська – Перемишль (нині м. Пшемисль Підкарпатського воєводства у Польщі);), однак «лінію Керзона» відхилили. Наприкінці липня 1920 року військові угруповання Червоної армії вирушили до Варшави і Модліна (фортеця поблизу м. Нови-Двур-Мазовецькі, нині місто Мазовецького воєводства, Польща).

Радянське керівництво створило 8 липня 1920 року Галицький революційний комітет і проголосило Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку, а 30 липня – Польський революційний комітет на чолі з Ф. Дзержинським, завданням яких була радянська Галичини й Польщі. Південне угруповання Червоної Армії наблизилось до Збруча і Стиру (прит. Прип'яті), змусивши Військо Польське і Армію УНР відійти на південний берег Дністра.

1 серпня 1920 року до захопленого більшовиками Білостоку прибув Мархлевський з маніфестом Тимчасового революційного комітету

Польщі, який проголошував створення Польської Радянської Соціалістичної Республіки. Проте, популярність цього комітету в Польщі була не дуже відомою, а тому місцеве населення не підтримало ідеї більшовиків [30, с. 102].

У момент великої загрози існування держави відбулась консолідація польського суспільства. До армії мобілізувалось близько 100 000 добровольців. Громадяни за власним бажанням внесли величезні суми до Державного Фонду Оборони. Прем'єр-міністр Польщі Владислав Грабський відправився в бельгійське місто Спа на міжнародну конференцію, в якій взяли участь представники країн Антанти, Польща, Чехословаччина та Німеччина. Ці переговори попередньо були присвячені затримці виплат репарацій Німеччиною, але завдяки наполегливості представників Польщі основний час було приділено радянській агресії. У ході конференції голова уряду Республіки Польща зустрівся з прем'єр-міністром Великої Британії Д. Ллойд-Джорджем і головою французького уряду, О. Мільєраном та запропонував їм роль посередників у переговорах з більшовиками. Представники Антанти готові були погодитися на участь у переговорах в обмін на серйозні поступки польської сторони. Не бачачи іншого виходу В. Грабський погодився з встановленням польського кордону по лінії Керзона та передавання Вільнюса Литві. Крім того, прем'єр-міністр Польщі домовився про розділення Сілезії та встановлення контролю над Данцигом, сучасним Гданськом. Він також погодився визнати українців як учасників переговорів щодо долі їх державності. Згода на ці поступки дала можливість отримати військово-технічну допомогу Заходу та обіцянку Британії щодо вступу у війну на стороні Польщі вразі переходу більшовиками Лінії Керзона. Не зважаючи на вдалі результати переговорів В. Грабський був розкритикований на батьківщині і подав у відставку 24 липня 1920 року. Більшовики в цей час налагоджували контакти з Німеччиною, щоправда не дуже вдало [31, с. 49-50].

Ці умови були неможливо виконати, зважаючи на відношення польських громадян до можливої втрати Східної Галичини. Вище керівництво Республіки Польща розуміло, що якщо Велика Британія і Франція і нададуть допомогу, то це відбудеться запізно, адже Червона Армія була вже біля Варшави. Тому Ю. Пілсудський вирішив, що все вирішиться на полі бою. У ситуації надзвичайної загрози розпочалася масова мобілізація молодих людей до Добровольчої армії, під командуванням генерала Ю. Галлера. Головнокомандувач був Ю. Пілсудський.

12 серпня – 25 серпня 1920 року відбулась масштабна Варшавська битва, яка увійшла в історію під назвою «Диво на Віслі». Основний тягар оборони Варшави лежав на армії Північного фронту генерала Ю. Галлера, яка переважно складалась з добровольців. У кровопролитних оборонних битвах за Радзимін, Зельонку та Осув поляки знекровили радянські частини. Ю. Пілсудський зібрав на південний схід від Варшави групу резервних частин, на відміну від Червоної Армії, яка наступала без резерву, у складі п'яти дивізій піхоти і бригади кавалерії, та 16 серпня 1920 року з-над річки Вепш вдарив у фланг наступаючих армій Західного фронту під командуванням М. Тухачевського. Протягом кількох тижнів поляки розбили між Віслою та Німаном кілька червоних армій [32, с. 118].

Особливо потрібно відзначити, що у період з 19 до 30 серпня 1920 року 6 Січова дивізія УНР під командуванням Генерал-хорунжого М. Безручка обороняла Замостя від Першої кінної армії С. Будьонного. М. Безручко командував залогом м. Замостя, до якої входили: 6 Січова дивізія, 31 польський полк та 2 етапових курені. Всього – 3200 багнетів, 200 шабель, 12 гармат та 3 бронепотяги. Морська піхота УНР міністра ВМС УНР М. Білинського стала під Замостям тією фортецею, яку не могли здолати війська Червоної Армії [33, с. 143].

Після розгрому Червоної армії розпочався контрнаступ об'єднаних Війська Польського та Армії УНР на терени Сх. Польщі, Галичини та Волині. Уперті бої розгорілися в Галичині, в районі Галич – Маріямпіль, сучасне село Івано-Франківської області. Наприкінці вересня 1920 польські з'єднання дійшли до Старої Ушиці (сучасне селище Хмельницької області) – Проскурова – Старокостянтинова – Коростеня. Контрнаступ Війська Польського в Литві супроводжувався значними битвами на Німані та під Лідою, сучасне місто Гродненської області в Білорусі.

Взаємне виснаження сторін у війні та небажання польського керівництва воювати за українські інтереси привело до необхідності підписання мирного договору. За наслідками перемовин між РСФРР та Українською СРР з одного боку, і Республікою Польща, з іншого, на вимогу більшовиків до складу делегації Польщі не було допущено делегатів від Уряду УНР, 12 жовтня 1920 року в Ризі підписано радянсько-польське перемир'я, а 18 березня 1921 року – Ризьку мирну угоду. Відповідно до угоди Радянське керівництво визнавало за Польщею західнобілоруські землі до рік Двіни і Березини та західноукраїнських теренів у районі Полісся. Стосовно галицьких земель, більшовики погоджувались з їх міжнародно-правовим статусом як підмандатної території Ліги Націй з тимчасовим управлінням Польщею, затвердженням Верховною Радою Паризької конференції 25 червня 1919 року. На сході Галичини польські повноваження тимчасового зверхника мали за межу річку Збруч. Республіка Польща також повинна була отримати повернення культурних цінностей, вивезених з Польщі після 1772 року і 30 мільйонів рублів компенсації за вклад польських земель в економічне життя Російської імперії. Незабаром після підписання договору більшовики почали порушувати його положення [35, арк. 161; 36, арк. 506].

Отак, саме завдяки героїзмові та звитязі військових Польщі та України, вдалося не просто зупинити більшовицьке просування на захід та відвернути трагедію під Варшавою, але й зрвати більшовицькі плани «всесвітньої революції». На жаль за рахунок України.

Дана наукова проблема ще далека від свого вирішення, хоча спорадично наукові праці з'являються, тому це дослідження є спробою опрацювати поставлені питання і відновити дискусію.

Джерела та література

1. Гетьманчук М.П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) / М.П. Гетьманчук. – Л., 2008. – 432 с.
2. Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920 – 1939 років / М. П. Гетьманчук. – Л.: Світ, 1998. – 428 с.
3. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920 – 1939 рр.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / М.П. Гетьманчук. – Л., 2003. – 34 с.
4. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О.Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
5. Гошуляк І. Радянсько-польська війна 1920 р. та остаточний крах УНР / І. Гошуляк // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень.К., 2005. – Вип. 28. – С. 154–167.
6. Загоруйко В.В. Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В.В. Загоруйко. – Донецьк, 2009. – 19 с.

7. Красівський О.Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речіпосполитої (1918–1923 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.05 / О.Я. Красівський. – К., 1999. – 35 с.
8. Парнета О. Й. Польща в міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у добу національного відродження (1918 – 1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / О. Й. Парнета. – Чернівці, 2010. – 20 с.
9. Kutrzeba St. Kongres, traktat i Polska / St. Kutrzeba. – Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1919. – 651 s.
10. Kutrzeba St. Polska odrodzona. 1914–1921 / St. Kutrzeba. – Kraków: Gebethner i Wolf, 1921. – 230 s.
11. Łukasiewicz J. Polska jest mocarstwem / J. Łukasiewicz. – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1939. – 62 s.
12. Handelsman M. Anglia – Polska 1814–1864 / M. Handelsman. – Warszawa–Lwów: E. Wende i Sp., 1917. – 114 s.
13. Wereszycki H. Anglia a Polska w latach 1860–1865 / H. Wereszycki. – Lwów: Nakł. Tow. Naukowego, 1934. – 207 s.
14. Wyszczelski L. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 / Wyszczelski L.. – Warszawa 2010, wyd. Bellona. 23 s.
15. Wrzesiński W. Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej w latach 1864–1945 / W. Wrzesiński. – Olsztyn: Ośrodek badań naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1994. – 468 s.
16. Grajewski P. Walka dyplomatyczna wokół sprawy ukraińskiej na paryskiej konferencji pokojowej w roku 1919 / P. Grajewski // Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze. Spotkania Polsko-Ukraińskie. Studia Ucrainica. – 1996. – №. 3. – S. 89–103.
17. Reginia-Zacharski J. Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923 / J. Reginia-Zacharski. – Toruń : Adam Marszałek, 2005. – 400 s.
18. Kamiński M. Konflikt polsko-czeski 1918–1921 / M. K. Kamiński. – Warszawa: Neriton, 2001. – 476 s.
19. Kamiński M., Zacharias M. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej: 1918–1939 / M. K. Kamiński. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1987. – 495 s.
20. Wituch T. Terytoria sporne w Europie po roku 1815 / T. Wituch. – Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001. – 360 s.
21. Zamoyski A. Warszawa 1920. Nieudany podbój Europy. Klęska Lenina / A. Zamoyski. – Kraków, 2009. – 188 s.
22. Wyszczelski L. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 / L. Wyszczelski. – Warszawa, 2010, wyd. Bellona. – S. 12.
23. Wyszczelski L. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 / L. Wyszczelski. – Warszawa, 2010, wyd. Bellona. – S. 12.
24. Wyszczelski L. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 / L. Wyszczelski. – Warszawa 2010, wyd. Bellona. – S. 13.
25. Nowak A. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku) / A. Nowak. – Kraków: ARCANA, 2008. – S. 240.
26. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924 / Z. Karpus. – Toruń 1997. – S. 85.
27. Nowik G. Zanim złamano Enigmę. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918-1920 / G. Nowik. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Rytm», 2004. – S. 123.
28. Wyszczelski L. Wojna polsko-rosyjska 1919-1920 / L. Wyszczelski. – Warszawa, 2010, wyd. Bellona. – S. 16.
29. Sobańska-Bondaruk M. Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. – S. 140.
30. Kutrzeba St. Polska odrodzona. 1914–1921 / St. Kutrzeba. – Kraków : Gebethner i Wolf, 1921. – S. 102.
31. Kamiński M., Zacharias M. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej: 1918–1939 / M. Kamiński, M. Zacharias. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1987. – 495 s.
32. Zamoyski A. Warszawa 1920. Nieudany podbój Europy. Klęska Lenina / A. Zamoyski. – Kraków, 2009. – S. 118.
33. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / Олександр Удовиченко. – Київ: Україна, 1995 . – S. 143.
34. Internetowy System Aktów Prawnych. Dz.U. 1921 nr 28 poz. 161. Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony, podpisana w Rydze dnia 12 października 1920 roku.
35. Internetowy System Aktów Prawnych. Dz.U. 1934 nr 58 poz. 506. Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad o splewieniu materiałów drzewnych na rzekach granicznych, wraz z protokołem końcowym, podpisana w Warszawie.